

Синтаксистік синтагманың грамматикалық статусы

Н.А. Ильясова^a, *Г.А. Еркегалиева^b

^aАбай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: nagima68@mail.ru)

^bАбай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: gulnafis.yerkegalieva@mail.ru)

*Байланыс үшін автор: gulnafis.yerkegalieva@mail.ru

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Кілт сөздер:
синтагма,
интонация,
лексикалық
мағына,
атауыш сөз,
грамматикалық
мағына,
коммуникативті
семантика,
лексика-
грамматикалық
статус,
коммуникативті
статус,
интонациялық
статус.

XҒТАР 16.21.43

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-3-123-135>

Мақалада синтагма мәселесі фонетика, лексика, семантика, интонациямен байланысты зерттелгені анықталып, ғалымдардың синтагманы фонетикалық бірлік, семантикалық-интонациялық бірлік, көп компонентті синтагма, бір компонентті синтагма, лексикалық синтагматика, синтаксистік синтагматика түрінде әртүрлі жіктегені, оның ғылыми айналымда бір жүйеге түспегені көрсетіліп, синтагманың аталған салалармен байланысын айқындайтын тілдік бірлік сөйлем деп танылады. Сөйлем сөйлеу ағымына түскен сөздердің байланысуынан қалыптасатын, ал синтагма сөйлем ішінде байланысқа түскен сөздердің мәні мен мағынасын анықтайтын, ой-пікірді жеткізуге қызмет атқаратын синтаксистік категория ретінде талданады. Нәтижесінде синтаксистік синтагма термині ұсынылады. Синтаксистік синтагма тілдің құрылымдық, семантикалық, интонациялық, коммуникативтік жүйесімен тығыз байланыста жұмсалатын грамматикалық статусқа ие категорияға жатады. Сөйлем ішінде өзара байланысқан сөздер мен оларды байланыстырушы тілдік бірліктердің қызметіне талдау жасау барысында синтаксистік синтагма мен тілдің құрылымдық жүйесі арасында байланыс орнайтыны дәлелденеді. Синтаксистік синтагма құрамындағы сөздердің семантикалық жақтан үйлесім табу жолдары лексикалық мағынаның семантикалық өрісімен байланысты қарастырылады. Интонация мен синтаксистік синтагманы байланыстыруға интонациялық кідіріс пен ұласпалы интонация негіз болатыны көрсетіледі. Коммуникация мен синтагманың байланысы ақпараттық мағыналарды анықтауда көрініс табады. Әрбір синтагма белгілі бір ақпарат жеткізу қызметіне ие екені жан-жақты талданады. Нәтижесінде синтагма құрамындағы сөздердің, қосымшалардың қызметіне талдау жасалады. Синтаксистік синтагма сөйлеу ағымындағы сөздердің байланысынан туындайтын грамматикалық категория ретінде қарастырылады.

Received 21 January 2023. Revised 27 January 2023. Accepted 26 August 2023. Available online 30 September 2023.

Дәйексөз үшін:

Н.А. Ильясова, Г.А. Еркегалиева Синтаксистік синтагманың грамматикалық статусы // Turkic Studies Journal. – 2023. – Т. 5. – №3. – 123-135 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-3-123-135>

For citation:

N.A. Ilyassova, G.A. Yerkegalieva Grammatical status of syntactic syntagma // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No 3. – P. 123-135. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-3-123-135>

Кіріспе

Әрбір ғылым саласы танымды тірек ете отырып, зерттеу нысанын табиғатпен, қоғаммен, әлеуметпен байланыстыра қарастырса, ғылыми білімнің сапасы артып, жастардың жаңаша білім алуына, креативті және сыни тұрғыдан ойлана алуына, мәдени-рухани дамуына мол мүмкіндіктер жасалады. Осы өзекті мәселені зерделеуде лингвистика ғылымының алатын орны ерекше. Лингвистика – адамдардың ақыл-ойын, сөйлеген сөзін, қарым-қатынасын, мәдениетін, сонымен бірге тілдің құрылымдық жүйесін, қызметін, мәнін өн бойына жинаған іргелі ғылым саласы. Лингвистикалық зерттеудің нысанына айналған кез келген мәселені кешенді түрде зерттеу арқылы күткен нәтижеге қол жеткізуге болады. Солардың бірі – синтаксистік синтагма мәселесі. Синтаксистік синтагма сөз тіркесімен, интонациямен, коммуникативтік семантикамен, когнитивтік семантикамен өзара тығыз байланыста өмір сүретін лингвистикалық категорияға жатады. Оларды кешенді түрде зерделеу арқылы сөйлеу ағымындағы сөздердің байланысу жолдары, сөздердің семантикалық жақтан үйлесім табу жолдары, ақпаратты жеткізу жолдары анықталады.

Синтаксистік синтагманы зерттеу барысында ғылыми білімнің мәнін анықтайтын бірнеше нәтижелерге қол жеткізуге болады: біріншіден, синтаксистік синтагма арқылы когнитивті семантиканың мәні сараланады; екіншіден, заттар мен құбылыстардың арасындағы табиғи байланыстардың адам танымындағы бейнесі айқындалады; үшіншіден, ұғымаралық байланысуға қабілетті және қабілетті емес сөздердің жігі анықталады; төртіншіден, морфемалар ақпарат мазмұнын ашатын көрсеткіштер екені дәлелденеді; бесіншіден, сөйлеу кезіндегі мағынаны ашатын интонациялық компоненттер айқындалады.

Синтаксистік синтагмаға тән осындай кешенді белгілерден оның грамматикалық статусы анықталады. Синтаксистік синтагманы лексика-грамматикалық, коммуникативті-грамматикалық, интонациялық статусқа жеткізетін категорияларды талдап, зерделеу арқылы тілдің адаммен, табиғатпен, қоғаммен, өмірмен тығыз байланысын анықтауға болады. Бұл лингвистикалық білім мазмұнын жаңаша құруға септігін тигізеді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Ғылыми мақалада жалпы ғылыми әдіснамаға тән ойлау, зерттеу, іздену, оқу, дамыту т.б. сияқты ғылыми танымдағы әмбебап әрекеттер және ғылыми тұжырымдар мен теориялардың қабылдану өлшемдерін талдау, ғылыми ойлауда қолданылатын категориялардың жүйесін зерттеу мәселелері басшылыққа алынады.

Жеке ғылыми әдіснама бойынша металингвистикалық зерттеулерге сүйеніп, оның ішінде семантикаға ерекше орын беріледі. Нақты ғылыми әдіснама бойынша теориялық және эмпирикалық зерттеудегі пәнаралық әдістер пайдаланылады.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Синтагма мәселесіне қатысты зерттеулерге талдау жасасақ, оның әртүрлі дәрежеге ие екенін көруге болады. Әлемдік тіл білімінде болсын, қазақ тіл білімінде болсын,

синтагма мәселесі, көбінесе, интонология саласында зерттеліп, кез келген тілдің интонациялық жүйесін анықтайтын категория ретінде қарастырылған. Л.В.Щерба синтагманы ойлау мен сөйлеуден тұратын бір бүтін процесте ритмикалық топ құрап, мағынаны ажырататын фонетикалық бірлік (Щерба, 1963: 86) десе, Бен Енг Сук те сөйлеу барысында ритмикалық құрылым болатынын, оның ішінде синтагма пауза арқылы ажыратылатынын айтып, оны тұтас мағына білдіретін просодикалық құрал, фонетикалық бірлік деп тұжырымдайды (Бен Енг Сук, 2000: 8). Ал В.В.Данилина да сөйлеу барысында буындардың екпінді, екпінсіз, сөйлеу темпінің жылдам және баяу, дауыс тонының жоғары және төмен, синтагманың ұзақ және қысқа болуын сөйлеу ритмімен байланыстырып, оның ішінде ең негізгі компонентке синтагманы жатқызады (Данилина, 2002: 87). Профессор З.Базарбаева сөйлеудің просодикалық құралдары синтагмада көрініс табатынын, оған семантикалық мазмұн үстейтінін айта келе, интонация, синтаксис, семантика аралығындағы күрделі қарым-қатынастарды айқындауда синтагманың атқаратын қызметі зор екеніне тоқталады. Синтагма коммуникация теориясы, сөйлеу әрекеттері, психолингвистика, прагмалингвистика салаларының белортасын иемденген категория деп таниды. Сөйлеу кезіндегі сөз ағымының семантикасын тереңнен зерттеуге мүмкіндік беретін тілдік құбылыс ретінде бағалап, мәтін, контекст, сөйлеу жағдаятын зерттеудегі өте өзекті мәселе деп таниды (Базарбаева, 2008: 170). Ғалым синтагманы семантикалық-синтаксистік, интонациялық өлшем бірлігі деп, оның әр уақытта сөз тіркесінен, сөйлем бөлшектерінен тұратынын айтады да (Базарбаева, 2008: 187), қазақ өлеңдері мен сөйлеміне тән ырғақтар арқылы синтагмалық зерттеулер жүргізеді. Бұдан синтагманың зерттелу дәрежесі тіл білімінің фонетика, интонология салаларымен тығыз байланысты болғанын байқауға болады. Ал синтаксис саласындағы синтагма мәселесі күні бүгінге дейін арнайы зерттеу нысанына айналмаған. Сөйлем құрамына енетін сөздердің сөйлеу ағымында байланысатыны, олардың байланысынан шығатын нәтиже, семантиканың алатын орны туралы зерттеу енді ғана назарға алынып келеді. Сондықтан синтаксистік синтагма мәселесі тіл біліміндегі алғашқы зерттеулердің біріне жатады. Тіл білімінде сөз тіркесі жан-жақты зерттелгенімен, оның семантикалық ерекшеліктері, байланысу дәрежесі, семантикалық қызметі қарастырылған емес. Синтагма сөз тіркесіне тән коммуникативтік семантиканың, сөйлемге тән ақпараттық мағынаның мәнін айқындауға арқау болатын категория ретінде енді ғана зерттеу нысанына айналып келеді.

Талдау

Тіл ғылымында синтагмалық зерттеулер сан қилы тұжырымдарға толы. Фонетика саласында интонациямен, лексика саласында тіркесіммен, синтаксис саласында сөйлеумен байланысты қарастырылып, әр қырынан зерттеліп келеді. О.В.Раева мен Е.Г. Риехакайнен синтагманың интонациялық сипатына талдау жасай келе, синтагма тексті оқу барысында семантика-интонациялық жақтан бүтін жұмсалатын бірлік деп таниды (Раева, 2015: 14-20). А.А. Реформатский «синтагма» терминіне қатысты ғылыми тұжырымдар әртүрлі екенін жан-жақты талдай келе, синтагманы интонацияның термині ретінде қарастыруға келіспейтінін айтады (Реформатский, 2018: 299).

Е.В. Филатова «Сөйлемге сөздердің синтагмалық құрылым арқылы түсетінін айтып, осыған орай синтагманың белгілі бір статусқа ие екенін көрсетеді. Сөйлемде кешенді түрде ұйысып жұмсалатын сөздер көп компонентті синтагма статусына ие екенін айтады, ал кешенді түрде ұйымдаспаған, бір сөзден тұратын синтагмаларды біркомпонентті статусқа ие синтагмаға жатқызады (Филатова, 2018: 48). Ғ.Қ. Хасанов тілдің лексикалық жүйесіндегі синтагмалық қатынастар синтаксистік синтагматикамен шатастырылып жүргені туралы айта келіп: «лексикалық синтагматика мен синтаксистік синтагматиканың айырмашылықтары мен ұқсастықтары, сол сияқты семантикалық валенттілік пен синтаксистік валенттілік түрлерінің айқындалмай жатқан мәселесі өз алдына бір төбе», - дейді (Хасанов, 2012: 390).

Тілдің қай саласында болмасын синтагманың мәнін анықтауға негіз болатын басты белгі – семантика. Семантика сөйлеу мен тілдің қызметін, мазмұнын анықтайтын категория ретінде лингвистиканың барлық саласында өмір сүреді. Синтагманың табиғатын анықтайтын негізгі өлшем семантика болғандықтан, ол тілдің барлық қабатында көрініс табады. Синтаксистік синтагма тілдің грамматикалық жүйесіндегі семантикалық зерттеулердің нысанына жатады.

Синтаксистің зерттеу нысаны сөйлем екені белгілі. Оның коммуникативтік қызмет атқаратыны да баршаға мәлім. Олай болса, сөйлем әрі тілдік бірлік, әрі коммуникативтік бірлік ретінде ерекшеленеді. Бұл мәселе Ф. Оразбаеваның еңбектерінде жан-жақты талданған. Ғалым сөйлемді коммуникативтік бірлік ретінде танудың жолдарын анықтайды: біріншіден, кез келген адам басқа біреуге айтайын деген ойын түсінікті жеткізу үшін ең алдымен, мәтін емес, сөйлем құрастыруды ойлайтынын айтады; оның айтқан не жазған сөйлемі дұрыс, түсінікті болса ғана тілдесім әрекеті жүзеге асатынын дәлелдейді; бұл тілдік қатынастың басты шарты екенін көрсетеді (Оразбаева, 2009: 243). Бұл тұжырымдағы «сөйлем құрастыру» мәселесін ерекше назарға алуға болады. Осы мәселені анықтаудың бір аспектісіне синтаксистік синтагманы жатқызуға болады.

Синтаксистік синтагманың басты ерекшелігі – сөйлеу ағымындағы сөздердің байланысу, тіркесу жолдарынан қалыптасуы. Адамдар сөйлегенде ойын жеткізу үшін сөйлем құрастыратын болса, сөйлемді құрастыруға синтагма арқау болады. Дәлірек айтқанда, сөйлеу үшін, сөйлем құрастыру үшін сөздерді байланыстырады. Осы құбылыс синтаксистік синтагма деп танылады. Адамдар сөйлегенде сөздерді қалай болса солай байланыстыра салмайды, айтылатын ойға қатысты ақпаратты жеткізетін сөздерді іріктеп қолданады. Ақпарат жеткізу үшін лексикалық жақтан да, грамматикалық жақтан да семантикалық үйлесім табатын сөздерді байланыстырады. Синтаксистік синтагманың басты ерекшелігі осында.

Семантикалық үйлесімнің лексикалық аспектісі синтагма құрамындағы сөздердің мағынасы, қызметі арқылы анықталады да, грамматикалық аспектісі сөздердің грамматикалық мағынасы, сөздерді байланыстыратын амал-тәсілдер мен қосымшалар арқылы анықталады. Мысалы, жылқы, сиыр, адам, ағаш, жұқа, күлу, тамыр, әйнек, салу, кісінеу, кітап, мөңіреу, алу, ауыл, бала, ойыншық, кету т.б. сөздерін қатыстырып ойды жеткізу үшін адамдар лексика-грамматикалық жақтан үйлесім табатын сөздерді байланыстырады. Нәтижесінде жылқы кісінеді, сиыр мөңіреді, адам күлді, ағаштың тамыры, жұқа әйнек, ұя салды, кітапты алды, ауылға кетті, баланың ойыншығы, т.б. түрінде

синтаксистік синтагма қалыптасады. Синтаксистік синтагма құрамындағы сөздердің лексикалық жақтан семантикалық үйлесім табу жолдарын екіге жіктеуге болады:

1) толық лексикалық мағынаға ие атауыш сөз бен оны танып-білуге негіз болатын, сол нәрсенің сипатын, белгісін, қасиетін анықтайтын танымдық (когнитивтік) семантикаға ие сөздердің байланысуынан қалыптасатын семантикалық үйлесімділік. Оған жылқы кісінеді, сиыр мөңіреді, адам күлді, ағаштың тамыры, жұқа әйнек т.б. синтагмаларын жатқызуға болады.

2) толық лексикалық мағынаға ие, бір-біріне танымдық тұрғыда қатысы жоқ, дербес тұрған атауыш сөздердің байланысуынан қалыптасатын семантикалық үйлесімділік. Оған ұя салды, кітапты алды, ауылға кетті, баланың ойыншығы, т.б. синтагмалары жатады. Синтаксистік синтагма құрамындағы сөздердің осылайша байланысуына адам – табиғат – қоғам арасындағы қатынас арқау болады. «Тіркеске түскен түбірлердегі қоршаған орта, табиғат, социум, адам т.б туралы ақпараттар олардың лексикалық мағынасы арқылы көрініс табады» (Шаймердинова, 2022: 103).

Заттар мен құбылыстардың табиғи қатынастағы, әлеуметтік қатынастағы қызметі сөз арқылы адам танымында орнығып, олар сөйлеу ағымында өзара байланысқа түседі. Табиғи қатынастағы сөздер семантикалық жақтан бір ұғымның мәнін білдіруге қызмет атқарады. Синтагманың бұл түрі семасиологиялық мәндегі синтаксистік синтагма деп аталса, әлеуметтік қатынастың негізінде әртүрлі ұғымда жұмсалатын сөздер байланысады. Синтагманың бұл түрі атауыштық мәндегі синтаксистік синтагма деп аталады (Ильасова, 2009: 163-168). Ендеше, сөздердің семасиологиялық қызметі арқылы байланысатын синтаксистік синтагма 3 түрлі семантикалық қабаттардан тұрады деп танимыз. 1-қабаты – толық лексикалық мағынаға ие сөздердің байланысуы; 2-қабаты – синтагмаға тірек (басыңқы) сыңардың негізгі мағынада жұмсалуды (жылқы, сиыр, адам, ағаш, әйнек т.б.); 3-қабаты – бағыныңқы сыңардың когнитивті семантикада жұмсалуды. Олар заттар мен құбылыстардың арасындағы табиғи қатынастың адам санасында орнығуын көрсететін синтагмалар болғандықтан, табиғи қатынастағы синтагма қатарына жатады. Мысалы, ағашты тануға, білуге оның жапырағы, тамыры, бұтағы, өсуі т.б. сияқты өзіне тән белгілері арқау болады. Олар синтагма құрамында ағашты тануға қызмет атқаратын когнитивті семантикаға ие белгі-атаулар ретінде жұмсалады. Осындай когнитивтік семантикаға ие белгі атаулар өзара байланысып, синтаксистік синтагма құрай алмайды. Өйткені олардың арасында семантикалық үйлесім болмайды.

Сөздердің атауыштық қызметі арқылы байланысқан синтаксистік синтагма заттар мен құбылыстардың әлеуметтік қатынастағы қызметінен туындап, адам санасында орнығуынан пайда болады. Синтагма құрамындағы сөздер атауыштық мағынасы арқылы байланысып, әрқайсысы өз дербестігін сақтайды. Сондықтан олар толық лексикалық мағынаға ие дербес атаулардың лексика-грамматикалық байланысынан тұратын синтаксистік синтагма ретінде ерекшеленеді.

Синтаксистік синтагма құрамындағы сөздердің грамматикалық жақтан үйлесім табу жолдарын С. Исаев атап көрсеткен жалпы грамматикалық мағына, категориалды грамматикалық мағына, қатыстық грамматикалық мағыналардың (Исаев, 1992) үйлесім табуынан көруге болады. Олардың әрқайсысы ұғыммен (семантикамен) байланысты анықталады. Жалпы грамматикалық мағына лексикалық мағынаның

абстракциялануынан пайда болатынын ескерсек, олардың қызметі сөздердің байланысуынан да көрініс табады. Заттық ұғымды білдіретін сөздер (зат есімдер) қимылдық ұғымды білдіретін сөздермен (етістіктермен) семантикалық үйлесім табады. Мысалы: балалар ойнайды, ауылға кетті, басын көтерді т.б. Сындық, сандық ұғымды білдіретін сөздер (сын есімдер, сан есімдер) зат есімдермен семантикалық үйлесім табады (көк көйлек, тәтті алма, отыз кісі т.б.); мезгілдік, амалдық ұғымды білдіретін сөздер (үстеулер) етістіктермен (кеше келді, биікке ұшты, т.б.) семантикалық үйлесімде болады. Зат есім + етістік, сын есім + зат есім, сан есім + зат есім, үстеу + етістік типіндегі синтагманың құрамында да кез келген сөздер тіркесе бермейді. Мысалы, балалар жайылады, ауылға құлады, басын сөйледі; момын көйлек, ертең келді, тереңге ұшты т.б. түрінде айта алмаймыз. Себебі жайылу қимылы балаға тән қасиет (белгі) емес; құлау қимылы өте тез жүзеге асатын және жоғарыдан төменге қарай бағытталатындықтан ауылға сөзімен тіркесуге қабілетті емес; момын сөзі мінез-құлқы бар тірі жанға тән қасиет болғандықтан, жансыз зат атауларымен байланыса алмайды; ертең сөзі келер уақытты білдіретіндіктен, өткен шақ формасында тұрған келді сөзімен тіркесе алмайды; терең сөзі қатты (жер) немесе сұйық заттың (көл, теңіз, мұхит) бетінен бастап төменге қарайғы қашықтықтың өлшемін білдірсе, ұшты сөзі керісінше, жерден, судан бастап жоғары қашықтыққа қарай бағытталатын қимыл-әрекет. Сондықтан бұл сөздер де өзара байланыса алмайды. Синтагмаларды сөз таптарына қарай жіктеп типтік ерекшеліктерін анықтауда да семантикалық ұстаным басшылыққа алынады. Семантикалық жақтан үйлесім таппаса, кез келген зат есім + етістік, сын есім + зат есім, сан есім + зат есім, үстеу + етістік тіркесіп, синтагмалық қатынасқа түсе алмайды.

Сындық ұғымды білдіретін сөздерді (сын есімдер), сандық ұғымды білдіретін сөздерді (сан есімдер), қимылдық ұғымды білдіретін сөздерді (етістіктер), мезгілдік, амалдық ұғымды білдіретін сөздерді (үстеулер) өзара бір-бірімен байланыстырып сөйлемейміз. Мысалы, кеше, бүгін, ертең, биыл үстеулері; келдім, кеттім, жаздым т.б. етістіктері; қара жасыл, сары, көк т.б. сын есімдері, бес, он, жиырма т.б. сан есімдері бір-бірімен байланысып, синтаксистік синтагма құрай алмайды. Себебі олардың арасында семантикалық үйлесім болмайды.

Сөйлегенде сөздерді өз-өзімен тіркестірмейміз, грамматикалық формалардың қызметіне сүйенеміз. Грамматикалық формалар белгілі бір категориялық мағына береді. Грамматикалық формалардың осы қызметі синтагма құрамында берілетін ақпараттың мазмұнын ашуға мүмкіндік туғызады. Мысалы: Мен айттым; Мен айтамын; Мен айтқанмын; Мен айтыппын. Синтагма құрамындағы грамматикалық формалар арқылы ақпараттың мазмұнын анықтасақ, мынадай тұжырым шығады: атау септігі жалғауы қимыл-әрекеттің иесі туралы ақпаратты анықтайды; жіктік жалғау оның сөйлеуші екені туралы ақпаратты көрсетеді; -ты, жұрнағы қимыл-әрекеттің сөйлеп тұрған уақыттан сәл ғана бұрын болғаны туралы ақпаратты білдірсе, -а, жұрнағы қимыл-әрекеттің әлі болмағаны туралы ақпаратты жеткізуге, -қан, жұрнағы сөйлеп тұрған уақыттан әлдеқайда бұрынырақ болғаны туралы ақпаратты, -ып, жұрнағы қимыл-әрекеттің болғаны, бірақ сөйлеушінің есінде жоқ екені, оның соған күмәні бар екені туралы ақпаратты жеткізуге қызмет атқарған. Осыдан бір сөздің екінші сөзге қатысын анықтайтын қатыстық грамматикалық мағына қалыптасып,

бұл коммуникативті семантиканың берілуін анықтайды. Мысалы: Асқардың досы, Жанардың кітабы синтагмасының ақпараттық (коммуникативті) семантикасы – зат пен заттың қатынасындағы меншіктік мәнді білдіру; Олжастың қарындасы, Қайраттың жары синтагмасының ақпараттық (коммуникативті) семантикасы – зат пен заттың қатынасындағы туыстық, жақындық мәнді білдіру; балаға берді, астыққа толды синтагмасының ақпараттық (коммуникативті) семантикасы – қимыл-әрекеттің нақты кімге, неге бағытталғанын білдіру; астыққа толды синтагмасының ақпараттық (коммуникативті) семантикасы – заттың көп екенін, молшылық болғанын білдіру; үйге кетті, қалаға келді синтагмасының ақпараттық (коммуникативті) семантикасы – қимыл-әрекеттің барып тірелер жерін, аяқталар шегін білдіру; айтуға келді, көруге келді синтагмасының ақпараттық (коммуникативті) семантикасы – қимыл-әрекеттің себебін, мақсатын білдіру; оқушыда бар, үйде жатыр синтагмасының ақпараттық (коммуникативті) семантикасы – белгілі бір заттың нақты мекенін білдіру; далада ойнау, қалада оқу синтагмасының ақпараттық (коммуникативті) семантикасы – қимыл-әрекеттің болу орнын білдіру; зейінімен тыңдады, қуанышпен қарсы алды синтагмасының ақпараттық (коммуникативті) семантикасы – қимыл-әрекеттің амалын білдіру. Осылайша әрбір синтагма құрамындағы грамматикалық формалар мен категориялардың және сөздердің семантикалық қызметіне байланысты әртүрлі ақпараттық (коммуникативті) семантиканы білдіреді. Синтагмалардың коммуникативті семантиканы білдіру қасиеті олардың синтаксистік жақтан бөлшектенбейтін бірлік (Boduen de Kurtene, 1912) екенін және сөйлеу жағдаятында тіркесіп, тек контексте ғана мағына беретін (Орап, 2015) сөйлеу компоненті екенін көрсетеді. Бұдан синтагманың грамматикалық статусқа ие екенін, оның ішінде коммуникативті грамматиканың бірлігі екенін көруге болады.

Синтаксистік синтагма сөйлеу ағымындағы сөздердің байланысуынан пайда болатындықтан, морфологиялық жақтан бөлшектеніп, сөйлеу кезіндегі сөздердің тізбегін, дәлірек айтқанда, синтагматикалық байланыстарды анықтайды. Мысалы: Қырын отырған әкесінің үлкен кесек пішіні Абайға жартылай ғана көрінеді (Мұхтар Әуезов) сөйлемін айтқанда қырын отырған, әкесінің пішіні синтагмаларының құрамындағы отырған, пішін сөздері морфологиялық жақтан бөлшектеніп, тағы да синтагматикалық қатынасқа түсіп, сөйлеу кезіндегі сөздердің тізбегін анықтап тұр. Қырын отырған синтагмасында отырған сөзі іс-әрекетің қалпын (етістік) білдірсе, отырған әке синтагмасында бұл сөз адамның бейнесін анықтауға қызмет атқарған. Оған -ған, есімше формасы қызмет атқарып, синтагманың морфологиялық жақтан бөлшектенуіне арқау болып отыр. Әкесінің пішіні синтагмасының құрамындағы пішіні сөзі морфологиялық жақтан бөлшектеніп, пішіні көрінеді түрінде синтагматикалық қатынасқа түседі.

Ендеше, синтагматикалық қатынас дегеніміз – синтагма құрамындағы морфологиялық көрсеткіштердің қызметі арқылы сөйлеу кезіндегі сөздердің тізбектелуін айтамыз. Бұл синтаксистік синтагманың коммуникативті грамматикалық статусқа ие екенін көрсететін екінші белгісі деуге болады.

Синтагманың синтаксистік, коммуникативтік статусын анықтайтын тағы бір белгісі – интонациялық жақтан түрленіп, коммуникативтік мағынаның жігін ажыратуы. Айтылым әрекетінде синтагманың интонациясы екі түрлі болады. Бір топ синтагмалар

ұласпалы интонациямен, ал бір тобы интонациялық кідіріспен айтылады. Мысалы: оқушы келді, зейінмен тыңдады, оқушының кітабы т.б. сияқты синтагмалар ұласпалы интонациямен айтылады. Ал Асқар – оқушы; Ол – мұғалім сияқты зат есімдерден құралып, предикаттық қатынаста жұмсалған синтагмалар интонациялық кідіріспен айтылады. Интонациялық амал-тәсілдер синтагманың құрамындағы коммуникативтік семантиканың қызметін анықтауға зор үлес қосады. Бұл Л.В.Шербаның «ойлау мен сөйлеуден тұратын, мағынаны ажырататын фонетикалық бірлік» деген тұжырымын (Щерба, 1963), О.В.Раеваның «семантика-интонациялық жақтан бүтін жұмсалатын бірлік» деген тұжырымын (Раева, 2015) нақтылай түседі. Л.В.Щерба синтагмаға қатысты өте дұрыс тұжырым жасаған. Синтагма ойлаудан, сөйлеуден құралатын бірлік екені, сөйлеудегі мағынаны ажырататын бірлік екені рас. Тек «фонетикалық бірлік» деп ат қоюы біраз шатастыруға әкеледі. А.А.Реформатский синтагманы интонациямен, фонетикамен байланыстырмайды, оған келіспейді (Реформатский, 2018). Интонацияның фонетикада және сөйлеуде өз орны бар екені рас. Фонетикадағы интонация екпінмен байланысты болып, әр сөздің дербес тұрғандағы мағынасын ашуға қызмет атқарады. Орыс тіліндегі мука сөзін екі түрлі интонациямен айтқанда екі түрлі мағына береді. Расында, бұл құбылыстың синтагмаға қатысы жоқ. Бірақ сөйлеу кезіндегі интонацияның қызметі басқа. Сөйлеуде мағынаны ажырататын интонациялық бірліктер бар. Бұл құбылыс қазақ тілінде өте жиі кездеседі. Абай ағамды аса құрметтеуші еді; Балапан торғай ұясында отыр сөйлемдерін айтқанда ұласпалы интонацияны немесе интонациялық кідірісті қолданамыз. Осыған байланысты сөйлемдегі айтылатын ойдың мазмұны, коммуникативтік мағынасы өзгереді. Абай // ағамды аса құрметтеуші еді түрінде Абай сөзінен кейін интонациялық кідіріс жасап айтсақ, Абай біреудің ағасын қадірлейтіні туралы ақпарат аламыз. Абай ағамды // аса құрметтеуші еді түрінде Абай сөзінен кейін кідіріс жасамай, интонацияны ағамды сөзіне ұластырып, ұласпалы интонациямен айтсақ, керісінше, Абайды біреудің қадірлейтіні туралы ақпарат аламыз. Балапан // торғай ұясында отыр деп айтсақ, торғайдың ұясында отырған балапан туралы ақпарат аламыз. Бірақ торғайдың балапаны отыр ма, әлде басқа балапан отыр ма, ұя балапанның меншігі ме, әлде басқаның меншігі ме, белгісіз екені туралы ақпарат аламыз. Сөйлем мазмұнында семантикалық екіұштылықтың бар екенін түсінеміз. Балапан торғай // ұясында отыр түрінде айтса, торғайдың балапаны отырғанын, оның кішкентай екенін және өзінің меншікті ұясында отырғаны туралы нақты ақпарат аламыз. Сондықтан синтагманы сөйлеуден, ойлаудан құралатын, сөйлеудегі мағынаны ажырататын интонациялық-семантикалық бірлік деп тануға болады. Бірақ синтагма өздігінен интонациялық-семантикалық статусқа ие бола алмайды. Оның да негізі, тұптамасы бинарлық принципте жатыр. Ш.Балли кез келген синтагма лексикалық мағынадағы бірін-бірі толықтырып тұратын екі сөздің грамматикалық қатынасынан тұратынын, бинарлық принципке негізделетінін айтқан болатын (Балли, 1955). Әуелі сөздер бинарлық принцип бойынша байланысады да, айтылатын ойға, сөйлеу мазмұнына қатысты коммуникативті (ақпараттық, ситуациялық) семантиканы анықтайды. Бинарлық принцип синтагманың синтаксистік-семантикалық статусқа ие екенін көрсетеді. Абай ағамды аса құрметтеуші еді сөйлемін қалай айтсақ та, құрамындағы синтагмалар бинарлық принцип бойынша байланысқанын көруге болады.

Абай қадірлеуші еді;

Абай аға;

Ағамды қадірлеуші еді;

Аса қадірлеуші еді. Егер осы синтагмалар болмаса, ой жарыққа шықпайды, синтагмалық құрылым болмайды. Бинарлық принципке негізделген синтаксистік-семантикалық статус бойынша синтагмалар үнемі екі компонентті болады. Сөйлеу барысында осы синтагмаларды сөйлеуші интонациялық жақтан мүшелеу арқылы, екі түрлі ой, екі түрлі ақпарат алуға мүмкіндік жасайды. Синтагмаға тән интонациялық-семантикалық қасиет осыдан шығады. Бұл синтагманың бір компонентті, көп компонентті (Филатова, 2018: 48) құрамын анықтауға арқау болады. Абай // ағамды аса құрметтеуші еді дегенде Абай бір компонентті синтагма болса, ағамды аса құрметтеуші еді көп компонентті синтагманы құрайды.

Нәтижелер

Синтагма тілдің фонетика, лексика, морфология, синтаксис саласындағы семантикалық заңдылықтарды айқындайтын әмбебап категорияға жатады. Ол тіл жүйесінің өн бойындағы семантикалық ерекшеліктерді айқындауға қызмет атқарып, әр саланың өзіне тән ерекшеліктерін көрсетеді. Осыған орай, синтагма фонетикалық бірлік, лексикалық бірлік, синтаксистік бірлік ретінде танылады.

Синтаксистік синтагма тілдің синтаксистік жүйесіндегі семантиканың мәнін айқындауға қатысады. Синтаксистік жүйе сөйлеу ағымына түскен сөздердің байланысуынан қалыптасады да, белгілі бір нормалар мен заңдылықтарға ие құрылым ретінде орнығады. Сөйлеу кезіндегі сөздердің бір-бірімен байланысу заңдылықтары құрылымдық тұрғыда сөз тіркесі деп танылса, оның коммуникация үдерісіндегі ақпараттық мәнін анықтайтын категория синтаксистік синтагма деп аталады. Синтаксистік синтагманың грамматикалық статусы өте жоғары болады. Ол сөйлеу кезінде байланысқа түскен сөздердің арасындағы семантикалық үйлесімділікті, грамматикалық байланысудың амал-тәсілдерін анықтайтын категория болғандықтан, лексика-грамматикалық статусқа ие. Сөздер семантикалық жақтан да, грамматикалық жақтан да үйлесім тауып, лексика-грамматикалық статусқа ие болғанда ғана коммуникативтік мәнге болады. Синтаксистік синтагма әрбір байланысқа түскен сөздердің арасындағы коммуникативті семантиканы анықтайтындықтан коммуникативтік-семантикалық статусқа ие. Сонымен бірге сөйлемге тән интонациялық компоненттердің мағына ажырату қызметін айқындап, сөйлемдегі ақпараттық мағынаның жігін айқындайтықтан интонациялық-семантикалық статусқа ие болады.

Қорытынды

Адамдар заттар мен құбылыстарды, оқиғаларды есте сақтау үшін олардың тұтас бейнесін қабылдайды және солай елестетеді. Әр нәрсеге тән бүкіл бейнені сөз арқылы танымына бекітіп, жадында сақтайды. Көрген-білген, есте сақтаған нәрселер туралы ақпарат беру, хабар жеткізу үшін сол сөздерді қолданады. Нәтижесінде сөздер сөйлеу

ағымына түсіп, адамға тән ерекше қабілетті айқындайтын танымдық көрсеткішке айналады. Дәлірек айтқанда, адамның ойын, сөйлеу қабілетін айқындайтын сөйлеу бірліктері қалыптасады. Олар лингвистика ғылымында тілдік қатынас құралы ретінде танылып, грамматикалық, функционалдық, коммуникативтік тұрғыда жан-жақты талданады. Тілдік қатынас құралына жататын грамматикалық категориялардың бірі – синтаксистік синтагма.

Синтаксистік синтагманың құрамындағы сөздер морфологиялық көрсеткіштер арқылы синтаксистік жақтан өзара байланысып, когнитивтік семантиканың, коммуникативтік семантиканың, синтаксистік семантиканың мәнін анықтайды. Соның негізінде синтаксистік синтагма берілген ақпараттың, хабардың мазмұнын ашатын сөйлеу бірлігіне айналады. Синтагма құрамындағы сөздердің семантикалық жақтан үйлесім табуы, морфологиялық көрсеткіштер арқылы синтагматикалық қатынасқа түсуі, интонациялық кідіріс пен ұласпалы интонация арқылы коммуникативті мағынаның жігін ажыратуы синтаксистік синтагмаға тән ерекше белгілер ретінде танылады және олар синтаксистік синтагманың грамматикалық статусқа ие екенін көрсетеді.

Әдебиет

- Базарбаева З., 2008. Қазақ тілі: интонология, фонология. Алматы. 326 б.
- Балли Ш., 1955. Общая лингвистика и вопросы французского языка. Москва: Издательство иностранной литературы. 412 с. [Электронный ресурс] - URL: <https://www.booksite.ru/fulltext/sharl/text.pdf> (қаралған уақыты: 16.06.2023).
- Бодуэн-де-Куртенэ И.А., 1912. Лекции по введению в языковедение. СПб. тип. В.Безобразов и Ко. 96 с. [Электронный ресурс]-URL: <https://www.prlib.ru/item/363587> (қаралған уақыты: 16.06.2023).
- Ильясова Н.А., 2009. Сөз тіркесі синтаксисі. Алматы. 276 б.
- Исаев С., 1992. Қазіргі қазақ тіліндегі негізгі грамматикалық ұғымдар. Алматы. 144 б.
- Оразбаева Ф.Ш., 2009. Тілдік қатынастың теориялық негізі. Алматы. 368 б.
- Орап М., 2015. Синтагма как единица анализа речевого опыта. East European Journal of Psycholinguistics. С. 106-113. [Электронный ресурс] - URL: <http://eejpl.vnu.edu.ua/index.php/eejpl/article/view/175> (қаралған уақыты: 16.06.2023).
- Раева О.В., 2015. Синтагма и сегментация устной спонтанной речи. Вестник Пермского университета. 4 (32). С. 14-20.
- Реформатский А.А., 2018. Фонология и морфонология: учеб. пособие. Москва: Издательство «Юрайт». 299 с.
- Хасанов Ғ.Қ., 2012. Қазақ тілінің лексикалық синтагматикасы. Орал. 390 б.
- Шаймердинова Н.Г., 2022. Корневая морфема в древнетюркском языке // Turkic Studies Journal. Т. 4. No 1. С. 95-108.
- Щерба Л.В., 1963. Фонетика французского языка: учеб. пособие. Москва: Изд-во «Высшая школа». 308 с.

Reference

- Bazarbaeva Z., 2008. Qazaq tili: intonologiya, fonologiya. [Kazakh language: intonology, phonology]. Almaty: «Zhibek zholy» baspa үji. 326 p. [in Kazakh].

Balli Sh., 1955. Obshhaja lingvistika i voprosy francuzskogo iazyka. [General Linguistics and French Language Issues]. Moscow: Izdatel'stvo Inostrannoj literatury. 412 p. Retrieved from <https://www.booksite.ru/fulltext/sharl/text.pdf> (Accessed at: 16.06.2023). [in Russian].

Boduen de Kurtene, 1912. Lekcii po vvedeniiu v iazykovedenie [Lectures on the introduction to linguistics]. Saint-Petersburg: tip. V. Bezobrazov i Ko. 96 p. Retrieved from <https://www.prlib.ru/item/363587> (Accessed at: 16.06.2023). [in Russian].

Il'jasova N.A., 2009. Soz tirkesi sintaksisi [Phrase syntax]. Almaty. 276 p. [in Kazakh].

Isaev S., 1992. Qazirgi qazaq tilindegi negizgi grammatikalyq ugymdar [Basic grammatical concepts of the modern Kazakh language]. Almaty. 144 p. [in Kazakh].

Orazbaeva F.Sh., 2009. Tildik qatynastyn teoriialyq negizi [Theoretical bases of linguistic communication]. Almaty. 368 p. [in Kazakh].

Orap M., 2015. Sintagma kak edinica analiza rechevogo opyta [Syntagma as a unit of analysis of speech experience]. East European Journal of Psycholinguistics. P. 106-113. Retrieved from <http://eejpl.vnu.edu.ua/index.php/eejpl/article/view/175> (Accessed at: 16.06.2023). [in Ukrainian].

Raeva O.V., 2015. Sintagma i segmentaciia ustnoi spontannoï rechi [Syntagma and segmentation of spoken spontaneous speech]. Vestnik Permskogo universiteta. 4, P. 14-20. [in Russian].

Reformatskii A.A., 2018. Fonologiiia i morfonologiiia: ucheb.posobie [Phonology and morphology]. Moscow: izd-vo Yurait. 299 p. [in Russian].

Hasanov G.Q., 2012. Qazaq tilinin leksikalyq sintagmatikasy [Lexical Syntagma of the Kazakh language]. Oral. 390 p. [in Kazakh].

Shajmerdinova N.G., 2022. Kornevaya morfema v drevnetyurkskom yazyke [Root morpheme in the Old Turkic language]. Turkic Studies Journal. Vol. 4. No 1. P. 95-108. [in Russian].

Shherba L.V., 1963. Fonetika francuzskogo iazyka: ucheb.posobie [Phonetics of the French language]. Moscow: izd-vo «Vysshaya shkola». 308 p. [in Russian].

N.A. Ilyassova^a

^aAbai Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan
(E-mail: nagima68@mail.ru)

*G.A. Yerkegaliev^b

^bAbai Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan
(E-mail: gulnafis_yerkegaliev@mail.ru)

*Corresponding author: gulnafis_yerkegaliev@mail.ru

Grammatical status of syntactic syntagma

Abstract. The article deals with the problem of studying syntagma in relation to phonetics, vocabulary, semantics, intonation, also highlights the issue of classification of syntagma by scientists in the form of a phonetic unit, semantic-intonation unit, multicomponent syntagma, one-component syntagma, lexical syntagmatics, syntactic syntagmatics, it is shown that it is not part of a single system, and the connection of syntagma with the specified areas is recognized as a linguistic unit of the sentence. The sentence is formed from the words that have fallen into the flow of speech, and the syntagma is a syntactic category that serves to convey thought, determining the role and meaning

of the words that come into contact within a sentence. As a result, the term syntactic syntagma is proposed. Syntactic syntagma refers to a category that has a grammatical status closely related to the structural, semantic, intonation, and communicative system of the language. During the analysis of the activity of interrelated words and linguistic units linking them within a sentence, it is proved that there is a connection between syntactic syntagma and the structural system of the language.

The semantic compatibility of words as part of a syntactic syntagma is considered through the relationship of the semantic field with the lexical meaning. Intonation pause and consecutive intonation serve to link syntactic syntagma and intonation. The connection between communication and syntagma is reflected in the definition of information meanings.

A comprehensive analysis of each syntagma is carried out, which serves to convey certain information, as well as the function of words and affixes as part of a syntactic syntagma, the features of the interaction of syntactic syntagmas and syntagmatic connections.

Syntactic syntagma is considered as a grammatical category arising from the connection of words in the flow of speech.

Keywords: Syntagma, intonation, lexical meaning, nominative word, grammatical meaning, communicative semantics, lexico-grammatical status, communicative status, intonation status.

Н.А.Ильясова^а

*^аКазахский национальный университет имени Абая, Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: nagima68@mail.ru)*

*Г.А. Еркегалиева^б

*^бКазахский национальный университет имени Абая, Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: gulnafis_yerkegaliyeva@mail.ru)*

*Автор для корреспонденции: gulnafis_yerkegaliyeva@mail.ru

Грамматический статус синтаксической синтагмы

Аннотация. В статье рассматривается проблема изучения синтагмы в взаимосвязи с фонетикой, лексикой, семантикой, интонацией, также освещается вопрос классификации синтагмы учеными в виде фонетической единицы, семантико-интонационной единицы, многокомпонентной синтагмы, однокомпонентной синтагмы, лексической синтагматики, синтаксической синтагматики, указывается, что она не входит в единую систему, и признается связь синтагмы с указанными областями в качестве языковой единицы предложения. Предложение формируется из слов, попавших в поток речи, а синтагма – это синтаксическая категория, которая служит для передачи мысли, определяя роль и значение слов, которые вступают в контакт внутри предложения. В результате предлагается термин синтаксическая синтагма. Синтаксическая синтагма относится к категории, обладающей грамматическим статусом, тесно связанным со структурной, семантической, интонационной, коммуникативной системой языка. Авторы статьи в процессе анализа деятельности взаимосвязанных слов и языковых единиц в структуре предложения доказывают, что есть связь между синтаксической синтагмой и структурной системой языка. Семантическая сочетаемость слов в составе синтаксической синтагмы рассматривается через взаимосвязь семантического поля с лексическим значением. Интонационная пауза и последовательная интонация служат для связи синтаксической синтагмы и интонации. Связь коммуникации и синтагмы находит отражение в определении информационных смыслов.

Проводится всесторонний анализ каждой синтагмы, которая служит для передачи определенной информации, функции слов и аффиксов в составе синтаксической синтагмы, особенностей взаимодействия синтаксических синтагм и синтагматических связей.

Синтаксическая синтагма рассматривается как грамматическая категория, возникающая из связи слов в потоке речи.

Ключевые слова: синтагма, интонация, лексическое значение, номинативное слово, грамматическое значение, коммуникативная семантика, лексико-грамматический статус, коммуникативный статус, интонационный статус.

Авторлар туралы мәлімет:

Нагима Абзелбековна Ильасова, филология ғылымдарының докторы, С.Қирабаев атындағы қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының доценті, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Достық даңғ., 13, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2963-9484>

Гулнафис Алибековна Еркегалиева, PhD докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Достық даңғ., 13, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4753-3288>

Information about authors:

Ilyassova Nagima, Doctor of Philology, Ass. Prof. of the Department of Kazakh language and literature named after S. Kirabayev, Abai Kazakh national University, 13 Dostyk Ave., Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2963-9484>

Yerkegaliyeva Gulnafis, Master, Doctoral student, Abai Kazakh national University, 13 Dostyk Ave., Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4753-3288>

Сведения об авторах:

Нагима Абзелбековна Ильасова, доктор филологических наук, доцент кафедры казахского языка и литературы имени С.Кирабаева, Казахский национальный университет имени Абая, проспект Достык, 13, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2963-9484>

Гулнафис Алибековна Еркегалиева, докторант PhD, Казахский национальный университет имени Абая, проспект Достык, 13, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4753-3288>